

Afscheidsrede

Prof. dr. Thomas Mertens

Samenvatting:

De eerste gesprekspartner van Socrates in Plato's *Politeia* is Kephalos. Ook al komt dat gesprek niet echt op gang en wordt er nadien weinig over gesproken, is wat Kephalos zegt over het leven, over de rechtvaardigheid en de plicht helemaal niet oninteressant. Sterker nog: als Kant en niet Socrates diens gesprekspartner was geweest, zou de visie van Kephalos met de nodige instemming zijn begroet. Kant is het met hem eens wat betreft het belang van het spreken van de waarheid en wat betreft het teruggeven van het geleende en van het gekregene en hij geeft daar goede argumenten voor.

Auteur:

Thomas Mertens (1955) studeerde theologie, filosofie en politieke wetenschappen in Tilburg, Amsterdam (UvA) en Florence (EUI). Hij promoveerde in Nijmegen op een proefschrift over Immanuel Kants 'Naar de eeuwige vrede'. Hij was hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit (1999-2022) en bijzonder hoogleraar 'mensenrechten en mensenplichten' aan de Universiteit Leiden (2007-2011).

‘Kant’ in Nijmegen

Rede uitgesproken bij het afscheid van het ambt van hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit op woensdag 6 april 2022

Prof. dr. Thomas Mertens

Mijnheer de rector, zeer gewaardeerde aanwezigen (zowel in vivo als in virtuo)

Het is me een genoegen en een grote eer om hier mijn afscheidsrede te mogen houden. De officiële titel van deze afscheidsrede luidt ‘Kant’ in Nijmegen. Voor wie zich afvraagt wat daarmee wordt bedoeld: zij kan beschouwd worden als het vervolg op mijn intree-rede uit 2000 die getiteld was ‘Kant in Weimar’. Nu, 22 jaar later, is Kant verhuisd naar Nijmegen en staat zijn naam tussen aanhalingstekens. Immers, hij was een 18de eeuwer die in het Pruisische Königsberg, het tegenwoordige Russische Kaliningrad, leefde en werkte. Hij is intussen allang dood, ook al toen ik zijn filosofische invloed ten tijde van de roerige Weimar republiek besprak. De Kant tussen aanhalingstekens staat vandaag voor diens filosofie die een centrale plaats heeft ingenomen bij het vervullen van mijn hoogleraarschap in Nijmegen en elders. Zijn filosofie beschouw ik als de basso continuo van mijn activiteiten in onderwijs en onderzoek. Vaak was

Kant ook de primo uomo (inderdaad de mannelijke variant van de prima donna). Dat is eveneens vandaag het geval. Daarom heeft deze rede ook een officieuze titel: Kant en Kephalos of Kant in Piraeus. Piraeus was, zoals misschien toch niet iedereen weet, de voorstad van het klassieke Athene waar ook nu nog de haven is gelegen; het Königsberg van Kant was eveneens een havenstad; nu een basis van de Russische vloot. Ik stel voor Kant te verplaatsen van de ene naar de andere havenstad en van de 18de eeuw na naar de 5de eeuw voor Christus en hem daar in gesprek te laten gaan met een zekere Kephalos.

1. Kephalos

Een van de meest bekende dialogen van Plato is de *Politeia* en dat is een zeer uitvoerige en invloedrijke uiteenzetting over de rechtvaardigheid. Deze dialoog van Plato bestaat uit een serie van gesprekken die Socrates met tegenstanders en gaandeweg vooral met medestanders voert. Kephalos is de eerste gesprekspartner van Socrates. Hij is de eigenaar van het huis, gelegen te Piraeus, waarin de gehele dialoog plaatsvindt. Het korte gesprek dat Socrates met hem voert, wordt niet als bijzonder belangrijk beschouwd en weinig becommentarieerd.

Daar zijn misschien goede redenen voor: Kephalos heeft zijn visie op rechtvaardigheid al klaar voordat Socrates met hem spreekt, en hij gaat niet echt in op de uitdagende kanttekeningen die Socrates erbij maakt. Hij geeft al snel het stokje door aan zijn zoon Polemarchus, opdat hij zich kan terugtrekken naar het huisaltaar voor het brengen van offers zoals hij dat al voor Socrates' komst had gedaan. Wanneer Socrates vervolgens de opvatting van Polemarchus over rechtvaardigheid die in het verlengde ligt van die van zijn vader, terzijde heeft geschoven, kan het echte werk beginnen: Socrates' dialoog met en weerlegging van de sofist Thrasymachos, die een cynische, op macht gebaseerde opvatting over recht en rechtvaardigheid presenteert.

Wanneer Thrasymachos dan het zwijgen is opgelegd, krijgt Socrates vervolgens ruim baan om zijn ‘eigen’ opvatting over rechtvaardigheid als de hoogste deugd te ontvouwen.

Kephalos komt dus nauwelijks aan bod als belangrijk gesprekspartner van Socrates. Hij is slechts de afwezige gastheer van deze dialoog. Aangezien die dialoog nogal wat tijd in beslag zal hebben genomen (Plato's *Politeia* is een dik boek), is het maar goed dat hij de gastheer was. Het zal Socrates en zijn gesprekspartners wel aan niets hebben ontbroken, want de oude Kephalos was een gefortuneerd man die zijn rijkdom zowel aan zijn afkomst als aan zijn handel (in wapens) te danken had.

De opening van deze dialoog lijkt dus enkel the setting of the stage te zijn. Toch gebeurt dat op een opmerkelijke manier. Zo ongeveer onmiddellijk nadat Socrates het huis van Kephalos betreedt en de gastheer in het vizier heeft, komt hij met een tamelijk impertinente vraag: ‘hoe is het eigenlijk om oud te zijn, Kephalos, en spoedig van het leven afscheid te moeten nemen?’ Kephalos vat die vraag niet als belediging op en antwoordt dat hij nu eindelijk bevrijd is van de ijzeren greep van de hartstochten, met name van de seksuele hartstocht. Verder neemt hij maatregelen met het oog op de dood, ook al blijft hij daar bang voor. De inzet van het korte gesprek van Socrates met Kephalos is dus: wat is de waarde van het leven in ouderdom en hoe bereid je je voor op een finaal afscheid? (en wat kan toepasselijker zijn voor een afscheidsrede?)

Het leven in ouderdom, zegt Kephalos, gaat hem – in tegenstelling tot het merendeel van zijn leeftijdsgenoten die steen en been klagen (denk aan hang-ouderen) – redelijk goed af. Maar komt dat niet, zo vraagt Socrates, omdat je een vermogend man bent? Je kunt dus goed voor jezelf zorgen of laten zorgen. Dat is inderdaad tot op zekere hoogte waar, maar - vervolgt Kephalos - veel belangrijker in deze levensfase is het karakter van de mens. Geld maakt lang

niet altijd gelukkig, ook niet tijdens de oude dag. Vooral mensen met nieuw geld maken zich voortdurend druk om geldzaken, ook als ze oud zijn. Als je dan niet zo veel belang hecht aan geld, vraagt Socrates door, heb je er dan wel voordeel van? Jazeker, zegt Kephalos, als je afscheid moet nemen van het leven, dan is het van het grootste belang dat je met een schone lei vertrekt. Je moet ervoor zorgen dat je geen schulden meer hebt uitstaan, zowel bij de goden als bij de mensen. Dat betekent natuurlijk ook dat je eventuele oplichterij of eventueel onrecht uit het verleden ongedaan moet zien te maken.

Met dat antwoord komt Socrates in zijn element. Immers, hiermee presenteert Kephalos impliciet een definitie van rechtvaardigheid. En dat zou dan de plicht zijn om telkens de waarheid te spreken en om terug te geven wat je van iemand hebt geleend of gekregen. Die definitie lijkt verdacht veel op het later klassiek geworden beginsel ‘geef aan ieder het zijne’ (mijn Tilburgse collega maakte daar eens mooie variaties op). Toch is die definitie volgens Socrates onhoudbaar. Stel dat iemand zijn wapentuig aan jou heeft uitgeleend en dat jij hem hebt beloofd dat tuig later terug te geven; stel vervolgens dat die persoon in de tussentijd krankzinnig is geworden. Dan zal iedereen het er toch over eens zijn dat die wapens niet teruggegeven moeten worden. En sowieso is het beter om tegen een waanzinnige niet de volle waarheid te spreken.

Daarmee is Kephalos duidelijk in het defensief gedrongen, maar voordat hij kan reageren, springt zoon Polemarchus al voor hem in de bres. Dat geeft Kephalos de gelegenheid om zich terug te trekken en te kwijten van zijn godsdienstige plichten. Polemarchus neemt het gesprek met Socrates over en we zien Kephalos niet meer terug. Toch is diens opvatting interessant en die bestaat mijns inziens uit drie componenten: rechtvaardigheid is primair een zaak van het doen van je plicht en niet van de deugd in de interpretatie van Socrates; vervolgens: het is plicht

om altijd de waarheid te spreken; en het is, ten derde, zaak om hetgeen je geleend en gekregen hebt terug te geven.

Als Kant en niet Socrates de gesprekspartner van Kephalos was geweest, en als dat gesprek niet in Piraeus, maar in Königsberg had plaatsgevonden (waarvan dan vandaag verslag wordt gedaan in Nijmegen), dan zou dat gesprek heel anders zijn verlopen. Immers, wat Kephalos zegt, staat helemaal niet ver af van Kants opvattingen. Dat blijkt als we deze drie componenten (plicht, waarheid en teruggeven) langslopen.

2. Kant over plicht en deugd

Om te beginnen zou Kant de stelling onderschrijven dat rechtvaardigheid een kwestie is van het nakomen van plichten. Daarover kunnen we kort zijn. Tegenwoordig wordt Kants rechtsfilosofie nogal eens beschouwd als de fundering van de idee van de mensenrechten, in laatste instantie gebaseerd op een enkel, ieder mens aangeboren recht op vrijheid. Toch staat bij Kant niet het recht, maar de plicht centraal. Zo kunnen we volgens Kant de morele vrijheid (en dat is de enige echte vrijheid) alleen maar kennen op grond van de categorische verplichtingen waaronder de mens staat. Daarom noemt Kant, met Cicero, de leer van de zeden een leer van de plichten. De eerste plicht die Kant in zijn rechtsfilosofie vermeldt, kan zelfs nauwelijks als een rechtsplicht beschouwd worden. Dat is namelijk de plicht die iedereen ten aanzien van zichzelf heeft, namelijk de plicht om eervol te leven of een eerzaam mens te zijn. Iedereen behoort dus ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van anderen zijn eigenwaarde te bewaren: niemand mag zichzelf tot louter middel van een ander maken. Naast deze eerste plicht noemt Kant nog twee fundamentele plichten, namelijk 'schaad anderen niet' en 'geef ieder

ander wat hem of haar toekomt'. Merk op dat deze drie plichten telkens niet geformuleerd worden vanuit het perspectief van de rechthebbenden, maar vanuit degenen op wie deze plichten rusten. Zo is de mens voor Kant inderdaad primair de drager van verplichtingen.

3. Kant en het spreken van de waarheid in rechte

Een van de specifieke plichten die Kephalos noemt en waarmee Socrates het oneens is, is de plicht tot spreken van de waarheid. Kant is het wél met Kephalos eens. Waarheid spreken is een categorische verplichting, zelfs - en dit is een berucht voorbeeld geworden - tegen een moordenaar die op zoek is naar zijn slachtoffer en zich aan jouw deur meldt, waar dat slachtoffer zich bevindt. De kwestie is niet, zegt Kant, of die moordenaar het recht heeft op de waarheid, maar of jij de plicht hebt om de waarheid te spreken. Deze beruchte casus betekent voor velen een reductio ad absurdum van Kants ethiek, want door het geven van de juiste informatie word ik wellicht medeplichtig aan moord en dat kan toch nooit de bedoeling van de morele plicht zijn.

Maar het is zaak om nauwkeurig te zijn. Ik meen dat deze casus een juridische inzet heeft. Volgens Kant ligt aan een juridische gemeenschap een maatschappelijk contract ten grondslag waarmee allen onvoorwaardelijk en naar waarheid hebben ingestemd. Dat volgens Kant die waarachtigheid daarmee ook zou gelden voor alle civiele contracten en contacten binnen die maatschappij, kan natuurlijk betwist worden. Waarom zouden we de relatie tussen de potentiële moordenaar en degene die de deur opent, als contractueel moeten beschouwen? Bovendien impliceert de plicht om de waarheid te spreken volgens Kant niet dat omgangsvormen niet in acht genomen hoeven te worden. Als Kant leugentjes om bestwil (waartoe sommigen van u wellicht een toevlucht zullen nemen bij de aansluitende receptie: 'mooi gesproken, Mertens')

moreel acceptabel acht, dan toch zeker ook een ontwijkend antwoord om het leven van een ander niet in gevaar te brengen. Wie de moordzuchtige bedoelingen van de potentiële misdadiger aan de deur frustreert, tast niet de plicht tot waarheid aan, maar vervult de plicht om een ander niet te schaden.

4. Kant en het spreken van de waarheid in het dagelijks leven

Dat dergelijke gevallen zich voordoen, betekent niet dat het spreken van de waarheid niet van eminent belang zou zijn. Kant acht de waarheid van grote betekenis voor de gewone, alledaagse verhoudingen tussen mensen. De waarheid spreken is volgens Kant zelfs primair een verplichting die de mens heeft ten opzichte van zichzelf. Om dit te verhelderen moet ik iets zeggen over Kants leer van de deugdplichten in het algemeen. Deze deugdenleer vormt Kants materiële ethiek en zij omvat een uitvoerige inventarisatie van de plichten die de mens heeft ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van anderen. Het is vandaag de dag niet in de mode om te spreken over mijn plichten jegens mezelf, maar wel om te spreken over mijn rechten tegenover anderen. Toch zouden er volgens Kant helemaal geen plichten jegens anderen zijn als de mens geen plichten jegens zichzelf zou hebben.

Die plichten jegens zichzelf vallen bij Kant in twee groepen uiteen: enerzijds, de plichten van de mens jegens zichzelf als ‘dierlijk’ zijnde. De mens dient zichzelf en zijn soort in stand te houden en matig te zijn wat betreft eten en drinken; anderzijds heeft de mens ook als ‘moreel’ zijnde plichten jegens zichzelf. Hij dient zich namelijk te onthouden van de leugen, van de gierigheid en van de kruiperigheid. In al die gevallen van ondeugd respecteert de mens niet zijn eigenwaarde als moreel wezen. Bij kruiperigheid of onderdanigheid is dat gemakkelijk in te

zien: als ik mezelf tot knecht van een ander maak, reduceer ik mijzelf tot een beklagenswaardig object en laat ik anderen op me neerkijken. Bepaald niet zachtzinnig schrijft Kant: wie zichzelf tot worm maakt, kan er naderhand niet over klagen dat hij vertrapt wordt. Ook gierigheid is een ondeugd jegens mezelf. Gierigheid heeft hier de betekenis van mezelf tekort doen door mijn consumptieniveau terug te brengen tot onder het niveau van de ware eigen behoeften. Tenslotte beschouwt Kant de leugen als een schending van de plicht jegens mezelf. Van een 'leugen' als ondeugd hoeft dus niet eens een ander schade te ondervinden. Een leugen kan volledig inwendig zijn. Maar, zo zou men kunnen tegenwerpen, kan ik wel liegen tegen mezelf? Kant meent van wel en onze taal geeft hem gelijk. Anders zouden we niet zinnig kunnen zeggen dat iemand maar eens bij zichzelf te rade moet gaan of zichzelf maar eens goed in de spiegel moet bekijken. Kants gedachte dat een mens zichzelf bewust een rad voor de ogen kan draaien en daardoor een morele fout begaat, is helemaal niet vreemd. Een van de meest leugenachtige voorstellingen waarvan de mens zich kan bedienen, zo interpreteer ik Kant tenminste, bestaat uit zelfgenoegzaamheid. Daardoor wordt men blind voor eigen fouten. Zelfgenoegzaamheid uit zich natuurlijk vaak ook in de gedachte dat men uiteindelijk aan de ander niets te danken heeft maar alles in het leven zelf heeft verdiend; Onlangs sprak Michael Sandel in dat verband over de tirannie van de eigen verdienste.

5. Kant en het teruggeven van het geleende

Niet alleen wat betreft het spreken van de waarheid blijkt Kant het eens te zijn met Kephalos, maar (zeker) ook met diens stelling dat het geleende teruggegeven moet worden. Dit is in eerste instantie bekend terrein. Het teruggeven van het geleende is bij Kant het archetype van wat ik anderen in strikte zin en dus ook rechtens afdwingbaar verschuldigd ben. Kant geeft het

bekende voorbeeld van iemand die zich door nood gedwongen ziet om geld te lenen, maar tegelijk weet dat hij dat geld niet zal kunnen terugbetalen. Dan mag er volgens Kant niet geleend worden en als er geleend is, moet dat worden teruggegeven.

Volgens Kant moet het geleende altijd worden teruggegeven, los van de materiële toestand en de morele kwaliteit van beide partijen. Misschien vloeit dit al voort uit Kants visie op de waarheid, maar hij geeft ons hier additionele argumenten. Overwegingen met betrekking tot de eigen materiële toestand (geluk) leggen geen moreel gewicht in de schaal. Immers, ‘geluk’ is een onbepaalde categorie. Verder, de leefregel op grond waarvan een eventuele valse lening wordt aangegaan, kan niet universeel gemaakt worden. Een lening aangaan zonder een commitment die lening terug te betalen, of met een geheim voorbehoud is intern tegenstrijdig: belofte maakt schuld en die schuld moet worden terugbetaald.

Nu moet volgens Kephalos niet alleen het geleende, maar ook het gekregene worden terugbetaald of teruggegeven. Is Kant het ook daar mee eens? Nu begeven we ons op veel minder bekend terrein want dat teruggeven bestaat volgens Kephalos uit eerbetoon en dankbaarheid, zowel aan goden als aan mensen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Kant het ook hier met Kephalos eens zou zijn.

6. Kant en wat wij van de goden hebben gekregen

We zagen dat Kephalos zich zowel voor als na zijn gesprek met Socrates wijdde aan het brengen van offers aan de goden. Zorgen dat je niet bij de goden in het krijt staat, is belangrijk want

anders staan jou straffen in de onderwereld te wachten. Wat me verteld wordt over het lot van de mens in de Hades, zegt Kephalos, boezemt me angst in.

Het lijkt inderdaad onwaarschijnlijk dat Kant met Kephalos instemt. De Griekse godenwereld heeft in de 18de eeuw plaats gemaakt voor het monotheïstische Christendom. Kant zou zeker geen offers brengen aan de goden uit angst voor postmortale straf. Weliswaar kondigt volgens Kant ook de leraar van het Christendom straffen aan, maar die straf moet men niet begrijpen als de drijfveer om de morele wet te gehoorzamen, maar enkel als een liefdevolle waarschuwing voor de schade die men zichzelf berokkent als men die wet overtreedt. Voor Kant dient het Christendom te staan voor beminlijkheid en zachtmoedigheid. En, last but not least, Kant heeft in de *Kritik der reinen Vernunft* korte metten gemaakt met de argumenten die het voortbestaan van de menselijke ziel na de dood zouden bewijzen.

Maar schijn bedriegt. Bij Kant vinden we wel degelijk elementen uit Kephalos' betoog terug. Dat iemand die gaat sterven bang wordt, mag dan onjuist zijn volgens de Socrates van de *Phaedo*, maar die vrees behoort volgens Kant wel degelijk tot de condition humaine. Het grote verschil tussen mens en dier is dat het dier niet en de mens wel de dood met angst tegemoet ziet, en dat is het gevolg van de rede. Daarom betreurt de mens de korthed van het bestaan niet zozeer omdat hij geniet van wat het leven hem te bieden heeft – het leven bestaat toch vooral uit tegenslagen (Kant is geen ras-optimist) – maar omdat hij uit angst voor de dood aan het leven hangt.

Dus ook al gruwet de mens van de dood, toch fascineert dat einde hem ook. Daarom hebben mensen zich te allen tijde voor dat einde geïnteresseerd en staat de menselijke geschiedenis bol van mythen en verhalen over een apokalyptisch einde, waarvan Kephalos' voorstelling van de

Hades er slechts een is. Hoe moeten we met dat einde, met dat afscheid omgaan? Kephalos doet dat door offers te brengen, maar dat is natuurlijk niet iets voor Kant. Het einde van alle dingen dient ons volgens Kant vooral tot het besef te brengen dat wij, mensen, eindige ‘tijdwezens’ zijn. Echter, aangezien de mens niet alleen een fenomenaal, zintuigelijk wezen is, maar ook een noumenaal, zedelijk wezen, moet dat einde paradoxalerwijs ook worden opgevat als het beginpunt van een voortduren van de mens zonder tijd.

Volgens Kant kan dit ‘voortduren zonder tijd’ onmogelijk begrepen worden als een bovenzintuigelijke wereld of als een onderwereld. Voor Kant heeft ‘het einde van alle dingen’ enkel een morele betekenis. Die bestaat uit de strenge aanbeveling om in het hier en nu telkens te handelen vanuit die morele houding die ook leidend zou zijn in een toekomstig eeuwig leven. Het nabije einde dient dus tot het aannemen van een juiste morele attitude in het nu. Zelfs ‘god’ is bij Kant niet ver weg als het gaat om het einde. Net als voor Kephalos is ook voor Kant de mens afhankelijk van de ‘goden’. In de *Kritik der reinen Vernunft* heeft Kant weliswaar de onjuistheid aangetoond van alle theoretische bewijzen voor het bestaan van God, maar tegelijkertijd benadrukt hij dat de mens noch de oorzaak, noch de eigenaar van zichzelf is. Ook al is ieder mens zijn eigen baas, hij is niet de eigenaar van zichzelf. Daarom kan de mens dus niet helemaal vrijelijk over zichzelf beschikken; hij dient eervol te leven en zichzelf als fenomenaal en als noumenaal wezen te respecteren.

7. Kant en wat we van de mensen hebben gekregen

Als het menselijk leven inderdaad noch het resultaat noch het eigendom is van degene die het leven leeft, dan is het leven iets wat ons allen overkomt. De verleiding is dan haast niet te

weerstaan om aan Kant de klassieke gedachte toe te schrijven van het (menselijk) leven als een geschenk. En wie wat krijgt, dient daarvoor dankbaarheid te betonen (en dat is al eens eerder in een Nijmeegse afscheidsrede benadrukt). Die dankbaarheid geldt natuurlijk niet enkel de ‘goden’, maar ook de medemensen van wie wij allemaal van alles en nog wat gratis hebben ontvangen. Dat is het laatste element van Kephalos: ook hetgeen we van mensen gekregen hebben, dienen we ‘terug te betalen’. Daar is Kant het zeker mee eens is.

Volgens Kant moet ik erkentelijk zijn voor hetgeen anderen voor mij hebben gedaan of betekend. En die erkentelijkheid uit zich in dankbaarheid. Dankbaarheid is weliswaar niet rechtens afdwingbaar, maar daarmee is ondankbaarheid nog geen gering moreel falen. Het teruggeven van wat je geleend hebt, is weliswaar rechtens afdwingbaar maar het betonen van dankbaarheid voor wat je ontvangen hebt, is in morele zin zeker zo belangrijk.

Ondanks het feit dat ondankbaarheid een afschuwelijke ondeugd is, komt zij veel voor. Dat is niet onverklaarbaar, zegt Kant. Ondankbaarheid vloeit voort uit het feit dat mensen de plicht jegens zichzelf verkeerd begrijpen. Mensen menen ten onrechte dat die plicht betekent dat zij geen behoefte zouden moeten hebben aan noch een beroep zouden moeten doen op de weldadigheid van een ander. Immers, door de weldaad van een ander word ik ten opzichte van die ander in een positie van onderdanigheid of afhankelijkheid geplaatst en ben ik hem of haar dankbaarheid verschuldigd. En dat zou een aantasting zijn van mijn zelf-respect. Dit probleem speelt veel minder een rol jegens onze voorvaders (want die zijn er toch niet allemaal meer) dan jegens onze tijdgenoten.

Volgens Kant echter sluit de plicht tot zelf-respect helemaal niet een beroep doen op hulp van anderen uit. Sterker nog: ondankbaarheid is juist zo vreselijk omdat zij welwillendheid en

hulpvaardigheid ontmoedigt en hierdoor liefde voor mensen in haar tegendeel kan doen verkeren. Dankbaarheid is, ook al is zij rechtens niet afdwingbaar, van groot belang. Toch gaat het om een plicht die niet gemakkelijk kan worden nagekomen. Dankbaar-zijn betekent eerst en vooral het eren van degene die ons een weldaad heeft betoond, en zij is dus de reactie op wat een ander voor ons gedaan of betekend heeft. Het lijkt Kant te gaan om het bereiken van een evenwicht tussen weldaad en dankbaarheid. De weldoener heeft ons door zijn weldaad in zekere zin aan hem of haar schatplichtig gemaakt en die verplichting dient dan door ons door middel van dankbaarheid te worden ingelost.

Deze verhouding tussen weldadigheid en dankbaarheid veronderstelt ten eerste een deugdzame houding aan de zijde van de weldoener. Eenieder is (categorisch) verplicht om een ander die in nood verkeert te helpen, maar hij dient daarbij de indruk te vermijden met die weldaad de ander in een afhankelijke of onderdanige positie te plaatsen. Want door neerbuigendheid of arrogantie is er helemaal geen sprake meer van weldadigheid. Vervolgens vereist deze verhouding ook een deugdzame houding aan de zijde van de ontvanger. Zijn dankbaarheid dient oprecht te zijn en niet gericht op het uitlokken van nog meer weldaden. Oprecht dankbaar zijn noemt Kant zelfs een heilige plicht, en wel om drie redenen: het schenden van die plicht is, ten eerste, een aantasting van én een bedreiging voor het plicht tot hulpvaardigheid; vervolgens is dankbaarheid een verplichting die door de dankbare nooit helemaal goed gemaakt of ingelost kan worden. De weldoener is immers degene die de relatie tussen hemzelf en de ontvanger van de weldaad tot stand bracht. Hij of zij, de weldoener, gaat dus wat betreft het vervullen van zijn of haar plicht vooraf aan degene die de weldaad ontvangt, wat betreft het vervullen van diens plicht. Ten slotte: dankbaarheid moet niet alleen gericht zijn op onze directe medemensen, maar ook op onze voorouders, inclusief degenen onder hen die we niet meer nauwkeurig kunnen

identificeren. Het is zaak niet alleen de levenden te respecteren en te danken, maar ook de doden.

Op dat tweede punt ga ik nog wat nader in: terwijl door het geleende terug te geven de schuld van de debiteur helemaal kan worden afgelost en dus in de sfeer van het recht het evenwicht tussen debiteur en crediteur volledig hersteld kan worden, is dat volgens Kant in de sfeer van het gekregene, van de hulpvaardigheid enerzijds en de dankbaarheid anderzijds, niet het geval. Degene die geholpen wordt en een weldaad ontvangt, kan die geste nooit helemaal goed maken. De moreel afhankelijke band tussen geveer en ontvanger blijft altijd enigszins behouden. En aangezien niemand ooit alleen geveer of weldoener is, maar altijd ook ontvanger (al is het maar omdat niemand aan de oorsprong van zijn eigen leven staat), ligt deze wederzijdse beweging van geven en ontvangen misschien wel uiteindelijk ten grondslag aan de menselijke samenleving en vormt ondankbaarheid een bedreiging voor die samenhang. Maar misschien is dit meer een gedachte van Seneca dan van Kant.

Als Kant, die door een door mij bewonderde Antwerpse collega eens de Seneca van Königsberg werd genoemd, gelijk heeft, dan zal de poging van Kephalos om met een volledig schone lei te vertrekken, vergeefs zijn geweest. Het is immers zaak om dankbaarheid te betuigen aan de levenden, aan de doden én aan de goden. Dat is dan niet alleen een heilige plicht, maar misschien dus ook een oneindige plicht. Fascinerend is het dat Kant, zowel in de deugdleer als in de rechtsleer, speelt met de gedachte dat de doden in zekere zin nog onder ons zijn. Misschien is het dus helemaal niet zo verwonderlijk dat Kephalos in één adem spreekt over verplichtingen ten opzichte van mensen én goden. En misschien had hij zelfs gelijk dat het zich kwijten van zijn religieuze plichten belangrijker is dan het gesprek met Socrates aan gaan. Die keuze zou immers Kephalos niet bevrijd hebben van de angst voor de Hades. Over het feitelijke einde van

Kephalos' leven weten we weinig, maar de laatste jaren en de dood van Kant zijn redelijk goed gedocumenteerd. Volgens een van zijn eerste biografen zou Kant gezegd hebben de dood niet te vrezen - ook al heeft de dood in zijn geval lang op zich laten wachten – misschien wel omdat hij de hoop koesterde dat hij zich naar het menselijk mogelijke had ingespannen om aan zijn verplichtingen te voldoen.

Deze confrontatie met Kephalos maakt, hoop ik, duidelijk dat Kants ethiek veel rijker is dan velen misschien nog steeds denken. Zij maakt ook duidelijk dat de mens voor Kant een wezen is dat onder de plicht staat, met name onder de plicht van de dankbaarheid. Laat ik nu zelf proberen aan die plicht te voldoen.

Dankwoord

Ik begon deze rede met de titel. Het zal niemand zijn ontgaan wat ik met 'Kant' in Nijmegen bedoelde. Kants filosofie nam ook vandaag, hier in Nijmegen, een centrale plaats in. In mijn aandacht voor Kant ben ik met name in de voetsporen getreden van mijn voorganger, Désiré Scheltens, wiens nagedachtenis ik hier graag in herinnering roep. Ik heb veel van hem geleerd en veel aan hem te danken. Ik draag ook vandaag weer zijn toga. Ik hoop voor de toekomst dat het rijke gedachtengoed van Kant (trouwens ook dat van Plato en van iemand zoals Thomas van Aquino) in Nijmegen in ere gehouden zal worden. Dat wil ik gezegd hebben wat Kant betreft.

Wat Nijmegen betreft is eveneens heel wat te zeggen. Vooreerst dan laat ik u graag weten dat Nijmegen een heel belangrijke plaats in mijn leven heeft ingenomen en nog steeds inneemt, zowel academisch als persoonlijk. Ik wil mijn dank uitspreken aan de diverse bestuurders van

faculteit en universiteit. Op enkele strubbelingen na zijn de verhoudingen telkens heel goed geweest, trouwens niet alleen met die bestuurders maar ook met de andere geledingen binnen de universiteit en met name binnen de faculteit. Ik heb mij als rechtsfilosoof in de juridische faculteit zeer op mijn plaats gevoeld en mijn verhouding als zogenaamd buitenhoogleraar van de faculteit der filosofie, theologie en religiewetenschappen is ook telkens goed geweest. Bovendien ben ik door Nijmegen in de gelegenheid gesteld om vele korte en lange uitstapjes te maken, met name naar Kiel, Leuven, Leiden, Wassenaar, Dubrovnik, Sydney, Florianopolis en, niet te vergeten, Florence. Laat me een paar Nijmeegse namen noemen die ik bijzonder erkentelijk ben: fungerend rector Bas Kortmann, collega proximus Corjo Jansen, oud-rector Cees Blom, oud-decaan Piet Hein van Kempen (beiden zijn vandaag helaas verhinderd) en opvolger Ronald Tinnevelt. En nu ik toch bezig ben, noem ik graag de namen van anderen aan wie ik veel te danken heb gehad: Ludwig Heyde, Gido Berns (die beiden intussen niet meer onder ons zijn), Gorm Harste, Stanley Paulson en Alessandro Pinzani (twee daarvan zijn hier aanwezig). Ik zal geen namen noemen van de vele studenten die aan mij zijn voorbijgetrokken, maar maak graag een uitzondering voor Lonneke Peperkamp. Ook hen ben ik dankbaar. Een hoogleraar is eerst en vooral een leraar en die is gebaat bij goede leerlingen en daarvan heb ik er de nodige gehad.

Verder is Nijmegen de plaats van de diverse gezelschappen waarvan ik deel uitmaak; ik noem hier met name de leesclubs, waarin ik al vele jaren participeer. Ik koester onze vriendschap en ik heb veel aan mijn vrienden, ook buiten deze clubs, te danken en veel van hen opgestoken. Zo blijkt maar weer dat Kant gelijk heeft: de mens is een wezen dat zijn medemensen misschien niet altijd goed kan verdragen, maar hij kan zeker zijn vrienden niet missen.

Wie ook niet gemist kunnen worden, dat zijn familieleden. Nijmegen is, last but certainly not least, de plaats waar mijn dochters Hannah, Evelien en Isabelle zijn blijven hangen en waar mijn inmiddels zes kleinkinderen opgroeien: de oudste is bijna 10 jaar oud en de jongste 3

maanden. Ik ben heel blij dat ze hier allemaal zijn, als ook hun moeder en grootmoeder Els. Dank dat jullie er allemaal zijn. En tja, en dan is er nog Morag Goodwin, mijn huidige echtgenote om een gevleugelde uitdrukking van mijn goede vriend uit Vught te citeren. Zij en ik trekken al geruime tijd intensief samen op; ik ben daar heel blij mee en ik hoop dat we dat nog lang blijven doen. Ik zou haar het liefste toezingen, maar daar doe ik haar en u geen plezier mee (bovendien staat hier geen piano). Laat ik het daarom maar houden bij een paar woorden uit het prachtige lied 'Es rauschet das Wasser' van Johannes Brahms (trouwens op een gedicht van Goethe, Kants late tijdgenoot): 'so rauschet die Liebe; sie wegt sich, sie regt sich und ändert, und ändert sich nicht'.

Ik heb gezegd.